

EMBERARC A MESSZI TÁJBAN*

BOŠKO PETROVIĆ

Ez nem az emlékek felidézése a mese kedvéért, hanem visszatérés egy testet öltött pillanathoz, melynek hőse sehogyan sem találja fel magát.

Egész idő alatt, amíg — küszködve, csigalassúsággal — bogozgatom ennek a naplónak gyakran összefüggéstelen betűit, értelmetlen szavait, majd lemásolom, és egész idő alatt, míg végül aztán lefordítom és mintegy átszűröm még egyszer egy más nyelv, az anyanyelvem állandékán, melyben — akárcsak egy más közegben — másféle törésszög alatt mutatkozik meg minden és más megvilágításban bukkan fel, noha valójában ugyanaz marad; ebben a — mondom — kínosan —, mondom — csigalassúsággal múló, valóságos időben egy másfajta, belső idő is folyik. Szűk szobámban a kétségek, elégedetlenség, unalom, csip-csup elfoglaltságok, az igen logikusan feltörő emlékezés más- és másfajta tere nyiladozik (messzi német tájak, Vukovár, Sotin réges-régi emléke, ha nem tévedek; vagy 45 tavasza, például, a Duna-parti vagy Fruška gora-i út, ez a bájos, elejtett szalag, mely úgy hullott alá valóban, mint minden szalag, kígyózva, kecsesen, váratlanul, a füzesek, szigetek, rétek, varsák és hajóállomások között iramló Duna termékeny, tökéletes vize mellett, a siklók, madarak, nádasok Dunája mellett). És elkeveredik, a naplóban kitáruló térekkel, melyekben annak szerzője mozog Larisszától Mohovóig, most Szkopjében, most Banjskában van, a Limnél vagy Vukováron, végül aztán nincs többé sehol: ki tudja, hol. — Ezekkel a betűkkel és szavakkal, elmosódott, kitörldött betűjelekkel birkózva, hogy restauráljam őket, mint valami ősi, nagy értékű műemléket, én valójában haragszom magamra, hogy belefogtam ebbe a munkába, mert — úgy tetszik — nincs

* Részlet Boško Petrović *Dnevnik nemačkog vojnika* (Egy német katona naplója) című emlékiratából.

arányban a naplóval, hiszen minden nem jelentéktelen tartalma és kiterjedése ellenére, alapjában véve mégis oly színtelen, annyira személytelen, pedig élő embereknek kellene mozogniuk benne, s eseménytelen, olyan értelemben, amilyeneknek a benne foglalt eseményeknek lenniük kellene: hogy egy-egy fordulat váratlanságában plasztikusan és élénken mutatkozzék meg az, ami különben itt és egyszerűen felsorolva érdektelen, mert ismert, hatástalan, mert hétköznapi.

Mire való ez az egész munka, s ami sokkal lényegesebb, minek — végtére is — kinyomtatni ezt a naplót, mely nem egyéb, mint egy semmiben sem kivételes fizionómia, egy annyira átlagos katonaezisztencia tükre, eléggé pontos, de egészen szürke felsorolása bizonyos kínos és súlyos dolgoknak, melyek másfélék nem is lehetnek, s az egyetlen lehetséges módon; városoknak és vidékeknek, ahogyan a vonatablakból vagy rövid kirándulásokon ismeri meg az ember, és az embereket is csak egy-egy szó, körvonal vagy semmitmondó név jelzi; mire való ez a tudósítás, mely bizonyos akaratlan, majdhogynem közvetett megnyilatkozástól eltekintve, híján van minden látható szükségletnek a szerző személye tekintetében? Azt tartjuk-e érdekesnek, hogy — szemmel láthatóan — nem tesz hitet semmiféle nacionálszocialista vonatkozásban, fittyet hány a látszatnak — hogy képletesen szóljak —, Rosenberg *Mithos*-a közelségének, amely mellett találtam a naplót? Egyetlen ilyen gondolat, szó, célzás nincs benne. Amit feljegyez, az csupa-csupa személyes, kis dolog, a legapróbb apróság, abban a tárgykörben, melyben a szavak és dolgok annyira meztelenül és egyértelműen mentesek minden politikai vagy más képzettársítástól. Kimerültség, éhség, ennivaló, alvás, csata, alvás, ennivaló, tájék — minden ekörül forog, a személytelen háborús gépezet mindennapi, nem vetem el a súlykot, ha azt mondom, zúgó, zakatoló taposómalmában —. Első pillantásra valóban ilyen benyomást szerezhet az ember: nézd csak, milyen is Hitlernek ez a katonája, ez az egyszerű közbaka, a Hansok, Kurtok, Hermannok fajtájából; ni, milyen lélek lakozik ebben a kék szemű árjában, aki — mindenestre, ugye, tipikus itt —, miközben pusztította a csirkét, tojást, szalonnát . . ., mint minden katona, csak azt leste, mikor kerül haza.

Voítak, akik meg is mondták: hadd lássék, milyen is az a német katona, aki akkora sanyarúságot hozott országunkra — olyan, mint minden más ember —! Én pedig, meg-megújuló érdeklődéssel meghallgatom őket, egyetértően bólintok is rá, de egészen azért

sohasem vagyunk egy véleményen. Van valami, amit fel sem foghatnak, valami maradék, ami nekem sem egészen világos. De hát ők mintha nem tudnának mindent. — Persze, hiszen nem úgy olvasták ezt a naplót, mint én, az első betűtől és elmosódott jeltől addig az utolsóig, amikor hirtelen vége szakad, mintha elvárták volna; és negyedórás olvasó-hallgató minőségükben az ő idejük nem kétszereződött meg úgy, mint az enyém, legalább annyira, mint az enyém, és olyan élmények sem toltak fel bennük, mint bennem, s úgy, mint bennem. Ők, ezt tudván tudom, a maguk valószínűségében nem csavarogtak Iloktól Vukovárig, mint én akkor, a frontra vezető utamon, de korábban is — az én időm valami régi mélységeiben; vagy még kevésbé és még előbb azokon a téren, melyet Németországnak hívtak ugyanebben a háborúban, még hozzá olyan helyzetben, mely nekem személy szerint valóban nem sokban különbözött a visszavonuló hadakhoz tartozó naplóíró helyzetétől.

Ez mintha elősegítené a jobb megértést közte és énközöttem, vagy talán egy rokonibb, mi több, egybevágóbb élményt vagy érzést jelez, valamit, ami az ő mondataiban megszűnik az övé lenni, mert az enyém is, vagy csak az enyém. Az elősorakozó szavak problematikus színtelenségében, kétségeim és habozásom közepette, hogy hozzáfognak-e ehhez a haszontalan munkához, valahol ebben a gondolatfolyamatban, e szavak,

die wunderbar schöne Bergstadt Veles. Hier muss ich im Frieden hin,

a fekete betűjelek sora mögött, mintegy lombokon átszűrődve, lelki szemeim előtt egy más táj ragyog föl hirtelen, a Mosel csillámlik elő, a folyó hátán szétszórt ezüsttallérok vízpuha csendülésében, de el is vetem mindjárt, hogy aztán még messzebbre visszanyúlva, megállapodjam a Lahn menti Limburg tökéletesen valóságos, ám ugyanolyan „csodálatos” szépsége előtt, ahová úgy vonultam be az én csupa munkaruhás, falusias bőrmellest viselő vagy iparosformán öltözött parasztjaim menetoszlopában, ahogy éppen kiraktak a vagonokból, melyek idehoztak a hadifogságba, és több mint egy hét után úgyszólván először érezve szilárd talajt a lábunk alatt.

Tavaszi vasárnap délután volt, valami különös, ápolt, áttetsző és előkelő csend, és a tábor felé vezető utcák magas, ünnepélyesen tiszta, csupa kellemes szín és virág házai is — egy sötét és dohos kanyar után — oly szép rendbe álltak hirtelen. Az ember nem hitt a szemének, annyi csodálatos virág volt itt, nemcsak cserpepek vi-

rág az ablakokban és a balkonokon, hanem — hihetetlen — a homlokzatok megannyi bemélyedésében, és végül girlandok, füzérek alakjában is, nagyok, de mozdulatlanok és könnyűek, s úgy függetek és p'hegtek mindenfelé, mintha valami rendkívüli esemény alkalmából díszítenék a várost.

Valami különös nap volt-e valóban, nem tudom, mert abban az utcában soha többé nem jártam, nem is láttam többé. Úgy él hát bennem, mint egy álom, egészen úgy, mint Ujević rózsáunnepe, a virágoknak ez a rendkívüli, testet, szemet, képzeletet megrohanó, lélegzetállító benyomásözöne, minden sötétségnek, elfojtott bánatoknak, rothadásnak oszlatója, sebek, testek gyógyítója, virág-gyógyír. — Valószínűtlen, hihetetlen, de már nem járhatunk utána többé, hogy meggyőződjünk, mert Limburg városa — mely a kopár vörösöldön épült hegyi táborból nem látszott, noha minden nap fá dalmasan és makacsul kerestem tekintetemmel — ma, a súlyos bombatámadások után egész biztosan másképpen fest. De hát ha nem is, nem lényeges. Mert úgysem lehetne semmit visszaidézni 1941 áprilisának abból a vasárnapi pillanatából, abból az élményből, mely éppen a maga áttetsző, virágos és gyógyító szépségével szinte könnyes bánat forrása lett, és megannyi sebet szakított föl. Csakhogy, sajnos, ha már az érzéseket megzavarta, a hideg és megfontolt ész számára minden világos volt: hogy ez a pillanat az akkor elkezdődő hadifogság egész időkomplexumában a szépségtől, a szabad élettől való végleges búcsú pillanata. Mind az a virág csak a k'pzelet virága volt, akárcsak az az egész vasárnap délutáni limburgi utca, melyet bombák repítettek a képzelet magasságaiba, és ez a virág, noha kézzelfoghatóan jelenvaló, mégiscsak holdkóros látomása az ezüstös, virágos, pihenő szabadságnak, mely végérvényesen odavan. Nincs ez a kép immár sehol, csak bennem, és csak itt, s ez az élmény, mely valójában nem is az, hanem valami furcsa keveréke a tudott, érzett és valóban látott dolgoknak, keserű és el nem hamvadt emlékként maradt meg bennem, s az önmagam, az élet, egy felfoghatatlanul mély és fájdalmas pillanat fölött érzett oldhatatlan szomorúsággal elegyedik — ugyanaz az élmény, melyet a szőke vagy barna Hans vagy Kurt szavainak füzérében is megtalálok, de akinek arcát nem látom. Azében, aki hadseregek, csaták és tájak zűrzavarában halad elkerülhetetlen sorsa felé.

— Die wunderbar schöne Bergstadt Veles — mondta. De aztán:

— Hier muss ich im Frieden hin.

Es ez a visszatérésről szóló mondat, arról, hogy ide egyszer még vissza *kell* jönnie, ha vége lesz a háborúnak, ez a rövid, sivár, csontosan, keményen koppanó mondat, ez a pusztá ténymegállapítás, olyan elkoptatott, mint az aprópénz, olyan, akár az „éhes vagyok” —, mint a vízbe vetett lomb, úszik, hintázik vizek, ködök háborgó, fortyogó tömegén, vagy a határtalan, hideg térségekben, délibábosan ezüstös, békés és titokzatos térségekben, egyedülálló nagy szépség és boldogság víziójában, a béke illúziójában, mely „Velez, a csodálatosan szép hegyi város” képében öltött tárgyi valóságot, melybe egyszer még vissza kell térnünk, de ahová visszatérés rendszerint nincs.

Azon tűnődöm, hogy van az, hogy én sohasem írtam le ilyesmit. Gyávaságból, óvatosságból, vagy valami gyengeség az oka? Vagy csak mert zavaromban nem találtam föl magam? Csodálkozom, hogy a limburgi napokban kelt, tizen-valahány oldalnyi feljegyzéseimben egy szó sincs erről az én legfontosabb, legdöntőbb élményemről, melyet említettem. Ami itt van, az valami egészen távoli és lezárult világ.

Május 7. (1941)

— — — — —

A rút, esős, hideg idő mindenkit a barakkokban tart. Fúj a szél, s a nap sem melegít, foga van. Ha kilép az ember a barakk elé, akkor sem lát sokat. A Lahn völgye, amint éppen fordul a folyócska, mely nem szélesebb akármelyik csatornánál, az erdős partok, a szertedobált házak névtelen csoportja a völgyet bezáró magaslat tágas lankáin, ez az egész köznapias és semmiben sem különös tájék elvész a sűrű ködben és párában. A tábor vörösföldje odahullik a kettős szögesdrótkerítés közé. Mögötte, pontosan és kimérten, feketén csillogó sín pár feszül kőágyában. A jobb kéz felől érkező vonat, mivel megkerüli a dombot, melynek egyik lejtőjén van bánatunknak ez a tanyája is, és mivel erdő is borítja, nem látszik, de idehallatszik harangja, bánatosan, mégis hangosan és tolakodóan kongat, végig a tábor hosszában szüntelen, a vonat, tehát, jön és tovamegy, ki tudja hová, irigy tekinteteinktől kísérvé. — Megint elment egy vonat. Visszamegy a barakkba. Bent minden a régi. Éhes vagyok. A kimerültség latolgatjuk a hazatérés kilátásait.

— — — — —

Ez az egész tábor, a főút két oldalán felsorakozott és attól szögesdróttal elkerített huszonnégy barakkjával olyan, mint valami ideiglenes munkástelep. Középen, egyfelől a kantine, másfelől a konyha van. Itt a posta és a színház, amarra távolabb pedig a parancsnokság irodái, a fürdő a fertőtlenítővel, az ambulanciák. Körös-körül hosszú, vékony lábakon álló őrtornyok, deszkabódéval a tetejükön. A négyfelé néző, széles ablakok mögött jól látszik az örökké parázsló reflektorfej, a gépfegyvercső sötét botja és az őrszem alakja.

Hogy mi van e szavak mögött, micsoda nyugtalanság, zavar, mi-csoda mélységes, benső zűrzavar, csak én tudom. S időnként olyan súlyos formában, nyers közvetlenséggel nyilvánult meg, hogy — emlékszem — a szó valódi értelmében mintha kezemmel fogtam volna le valami testemen kívül élő és ficáncoló lényt, annyira uralkodnom kellett magamon, föl ne zokogjak, ki ne szakadjon belőlem a sikoly, sírás vagy mi, csak ott kapart már torkomban és megcsukló hangomban. Könnybe lábadt szemmel fordultam el.

Talán ezért is kellett olyannak lennem, amilyenek önmagam előtt látsszom az idézett részletben: érdes a leírásban, mely már mondatszerkesztésével is sért, ezzel a kényszerű írott megfogalmazásával a nyers valóságnak (a történéseknek, melyek — ha mégoly ellentmondónak tetszik is — szétfeszítették a formákat, kereteket, az élmények mégiscsak megszokott, bevett mezsgyéit, magam is, maguk is kitörlődve). Nem az sért, amit mondtam — mert hiszen amit leírtam, az mind konkrétum, igaz, végeredményben, *ártatlan*, hogy úgy mondjam, *jó* a maga tényszerűségében —, hanem az, ahogyan csináltam, azok a klisészerű fordulatok, melyekkel éltem, a könnyek és nyál undorító, hamis ostyája.

Mindebből egy szó sem volt igaz, és még kevésbé ez a legutolsó bejegyzés, június 2-i kelettel.

Pütkösd másodnapján is napos, meleg időre virradtunk. Itt a derült napok színtelen, ködös reggelekkel kezdődnek, s csak úgy kilenc óra tájban süt ki igazán a nap. A finom köd hatalmas fátyla fölemelkedik a tájról, és eloszlik az égen. A fűvön harmat csillan, a kerítés szögesdrótja nedves és fekete, a környező hegyeket borító erdők, a városszéli házak, egy ismeretlen völgyi település áttetsző, ritkás, tejes ködben vannak még. Tábor, tábor.

A reggel ma különösen csendes, ragyogó, ünnepélyes. Ünnepek van. Szünnapokon olyan nagy a csend itt! Senki sem jelentkezik orvosi vizsgálatra, senki sem tolong az ambulancia ajtajában, senki sem ordítja végig a folyosót, és nem matat a söprűkkel, kannákkal; még az a különben zajos reggeli takarítás is most csendben és hamar kész. Ez az egész nap tartó csend, a hűsölő barakkok, a tábor kihalt főutcája, a közeli házak mögött vezetõ utca néptelensége, a virágba, zöldbe borult kertek elhagyatottsága, a virág, a fű, a harmat illata — mind, mind azt teszi, hogy az ember valahol a természetben, erdőben, réten, kiránduláson érzi magát. Időnként elkalandoznak gondolatai, és az az érzése támad, mintha valóban a Fruška gorában, valahol a Venca és Zmajevac közötti úton, a füvek-fák csendjében volna.

De hát erre a fűre, harmatra, ezekre a reggelekre valóban nem emlékszem. Noha, persze tudom, hogy voltak, s azt is, mikor és hogyan. Az az idillikus rét egyik tábori élményem. Egyszer úgy délután 2—3 óra tájt kint ültem a barakk mögött. A dróton innen békésen, üresen, nagy lelki nyugalommal ott sétálgatott a puszkás õr, és akkor, ugyanazon a réten, de a kerítésen túl és valahogy rézsút átvágva az ösvényen, melyet nem láthattam, föltűnt az egyik ismerős német altiszt a feleségével és kislányával. Minden bizonnyal látogatóba mentek valahová, mert ünnep volt. Ennek a rétnak azonban mintha semmi köze nem volna a táborhoz és hadifogsághoz. Hogy úgy mondjam, nem akkor történik, nem akkor van, és nincs is egyáltalán. Időtlenül az időn kívül áll, vagy legalábbis bizonyos értelemben időtlen, amivel meg is elégszem, mert nem akarok még tovább kutatni: csak egy kép, egy pillanatig és belül megélt kép, egy olyan pillanatban, amikor magamat is úgy látom, mint egy képet, mint embert a fűben.

A verőfényes nyári nap csodálatosan tiszta, felhőtlen kéksége alatt, amint maga alá húzott lábakkal ül a buja fűben, és meglepetve szemléli a közeledõ altisztet és családját — könnyű, világos, nyári ünneplõ ruhába öltözött két nõalak —, és akkor az az ember onnan a tisztás túlfelérõl, hangosan és egy egészen nem konvencionális, barátságos mosoly kíséretében, odaköszön:

— Guten Tag, guten Tag.

Közben még idebólint, felém, semmi kétség, nekem szól ez a fő-

bólintás, de szándékosan nem integet, tartózkodó, nem akar feltűnést kelteni, mert hát végtére is mindez kellemetlen és tilos. És mi, ezért, még inkább olyan két ember benyomását keltjük, olyan ismerősöknek látszunk, akik mintegy véletlenül találkoztak itt a természet ölében, a szép pázsiton, egy tisztáson a Lahn fölött, azon a környéken, ahol — mint rémlik — szép ifjúságában boldog Goethe sétálgatott; két ember a vasárnap délutáni, napsütötte réten, egy Vidricé-versbe illő, erősen körvonalazott panorámában; néhány figura egy német preimpresszionista tájban, a zsánerfestéstől megszabadulni még mindig képtelen Hans Thoma valamelyik levegős, téres vásznán.

Így látom ezt én, aki egyszerre ott vagyok és nem is vagyok ott, így ezt az élményt, mely azért nem illik össze a táborral és a hadifogsággal, mert az én alakom abban a tájban, mint ahogy mondtam, csak kép; én magam pedig közben, aki nézek, csupa szem vagyok, és megelégszem azzal, amit látok, könnyű vagyok és minden más zavaró dologtól ment.

Ezt is el kellett volna mondani, feljegyezni az olajzöld füzetbe a limburgi napok idején, mintegy megállapításként csupán, az a legjobb, röviden, a szavakban fukarkodva, akárcsak Hans Dietrich, az is olyan kurta és szófukar. — Ez a legjobb, mert a tömörség és szófukarság őrzi meg legjobban az élet puha, ködös, messzi oázisait, melyek a tudj' isten, hová, merre vezető úton maradnak mögöttünk. Meg is feledkeztünk róluk; de ha elöbukkannak — s azt sohasem tudjuk mikor —, és ha sértetlenül megőriztük őket, nem másasztották el, nem rontottak beléjük a szavak, melyeknek pusztító ereje majdnem ellenállhatatlan, ha megóvtuk valahogy a szavak kígyómarásától, magukhoz emelnek és visszatérítenek jótékonyan tápláló erejükkel.

Legjobb röviden azért is, mert nem ismerjük — és eszerint nem is foglalkozunk vele — a kezdetét és útját annak, ami körülöttünk és — mindenestre — rajtunk kívül történik vagy történt, nyersen és meztelenül, a maga tárgyilagos és hideg közömbösségében, a valóság színtelenségig szegényes árnyalataiban. S annak sem, ami aztán bennünk jelentkezik, bennünk csendül, zsong és él, majd csatlóka módon tárgyi alakot öltve ismét, egy-egy szerencsés pillanatban rajtunk kívül is megjelenik mint a színek, hangok, formák gyönyörű összhangja, és mint ilyen egy életet jelent, mely szá-

munkra kétségtelenül valóság, de amely rajtunk kívül mint valóság nem létezik. Mert csak bennünk van, csak bennünk él. — Nem tudni, milyen útja van annak, amit a hadifogság rideg pusztaságában hányódva, egészen véletlenül, az élet oázisának neveztem; mindabból, ami történéseinek pillanatában tökéletesen azonos valamennyi történés tömegével, miért éppen ez vagy az vált ki később (vagy talán mindjárt ott és akkor?) és lett a többihez képest valami különös, egészen rendkívüli élmény, melyet aztán a gyógyír, a belenyugvás nemes erejével, vagy még többel: annak az elementáris képnek az erejével ruházunk fel, melyben — a legkülönfélébb transzformációk során — ugyanaz a tántoríthatatlan és nyughatatlan erő, vágy, ösztön vagy lelkes élet-éhség nyilatkozik meg.

Mondom, fogalmam sincs róla, hogyan történik ez. Hogyan forr a zavaros és egyáltalán nem szép must aranyszínű, erős borrá, hogyan történik ez, kiválogatással-e, de hát akkor ki az aki válogat, és miképpen? Még furcsább az, hogy ez a folyamat, illetve a válogatás, amint az Hans Dietrich naplójából is látszik, nem szűnik meg a valóban nehéz, zűrzavaros, pokoli helyzetekben sem, pedig nem egy ilyen adódott abban az időben, amikor ott verekedett és vonult vissza Görögország, Macedónia, Szerbia és Bosznia hegyormai között. Ugyanígy, nem szűnt meg nálam sem, a fogságban, melyet most és így szembeállítok ezzel a kis naplóval, miközben annyit foglalkozom vele, egyedül, a szobámban, melynek falai lassú hullámmal, láthatatlanul szétmozdulnak. Az egyetlen különbség, hogy én nem jegyeztem fel őket, még azon a tizen-egynéhány oldalon sem hadifogságom első napjaiból, és később sem, elvétve papírra vetett feljegyzéseimben.

Mert ahogy most forogatom őket, mindent megtalálok bennük, csak azokat az erős és tartós jegyeket nem, azokat az évgyűrűket, hogy úgy mondjam, amelyekkel mintegy belülről növekszünk, akár az élő fa, kört kör után vetve, — gyűrűkként, mondja Rilke, melyek ránőnek a dolgokra. Ezeket nem találom. Ha följegyezhettem volna, azt hiszem, minden másképp lenne. Ha még akkor, vagy előbb, bármiképpen fölismertem volna őket, az élet mélységeinek ezeket a fő mozgatóit, ezt a — sokszor — semmit, álomszerű valamit, amely mégis oly sorsdöntően esik latba, azt, amit még mindig, még most sem tudok tisztázni magamban, úgyhogy amikor megkísérlem, valójában csak válogatok.

Talán valamelyik sorakozót választhatnám, valamelyik Appel-t a „fekete placcon”, egyikét azoknak a kettős rendekben való, végessza nincs álldogálásoknak reggeltől délig; állunk, s ennek az állapotnak a tökéletes ürességében, és a jelenlevők legnagyobb többsége szempontjából, teljes céltalanságában mégis érezni lehetett, hogy egyikünk számára itt most egyenesen az élet vagy halál kérdése nő, dagad, mint valami erősen erjedő tészta. Nem kisebb kérdés, mint éppen ez. Csupán azt nem tudtuk, kiről van szó. S amíg a begyeskedve feszítő német altiszti sarzsik pillantásai, mozdulatai kedvtelő pedantériával foglalkoztak velünk, ahogy ott kettős rendekben vagy négyszögben felsorakoztattak bennünket, egész idő alatt azt gondolhatta mindenki, sőt minél kevesebb oka volt rá, annál inkább, hogy éppen róla van szó. Élni, vagy halni, pontosan így. De hát mindez olyan őrijtőben sokáig tartott, hogy ez az élet, ugyanaz, amely kérdésessé válhatott — belezsibbadt bár, és könnyű remegés járta át hideg suhintásként —, tulajdonképpen elunta magát, és kicsinyes telhetetlenségében, megkísérelt szórakozást találni. Nézelődünk hát. Lehetséges azonban, hogy ez csak afféle kibúvó volt, a lélek könnyített terhén, hiszen mi mást tehetett. Szórakozott, ha szabad így neveznem ezt az utolsó mentsvárat, abba menekült, hogy elnézte szótlánul rideg, szigorú, nyomasztó környezetét.

A „fekete plac” alacsony, sűrke barakkokkal szélesen körülhatárolt, érdektelen vonalú négyzetéből nem nyílt tekintet sehová, csupán önmagunkba és az égre. Órák hosszat mást sem láttunk, csak ennek a térnek vörös salakkal leszórt földjét és a hideg, sápadt német eget. Ez volt minden. És ami ebben a képben az értelemnek egyetlen tápot adhatott, az volt, hogy az egyik barakk-sorban műhelyek vannak, a másokban pedig, de nem tudni pontosan hol, a büntetés-század van beszállásolva. Ez volt minden abban a tekintetben is, amiből — mint kívülünk még egyetlen létező dologból — erőt kellett meríteni ahhoz, hogy éljen, hogy álljon az ember, leküzdve azt az állandóan jelenlevő hideg rettenést, hogy be ne következzék a legrosszabb. Ahogy álltunk ott a fekete placcon, egyedül, ebbe a vöröses, leszórt térségbe fogódzva, megkapaszkodva az abszolút semmiben, a vaksi égben, álmaink és magára hagyott, gyászos életünk tömkelege, amik voltunk, az éünk semmi másban támpontot nem lelhetett, mint egy-egy tenyérnyi kis tócsában, mely meglapult ott, e nedves égövben nem ritka esőzések nyomaként, s ez az egyetlen támpont, hacsak valamelyikünk

ferdén elnyúló, homályos árnyékát vagy valami sejtelmes, távoli derengés lassan tovaúszó fényfoltját tükrözte is, nagy és emlékezetes volt.

Mi egyebet tehattünk, mint hogy bele vessük magunkat akárcsak a körülöttünk levő tisztásba is, és megkíséreljük szembeállítani magunkban valami ismerttel, akármilyen messze van és akármilyen távoli rokonságban áll is vele. Valamivel, ami mindenképpen volt egyszer, otthon még: gyermekkorunkban talán, akkor, amikor tanulja is az ember az ilyen szín-, illat-, hő- és fényárnyalatoknak az ábécéjét — a szabadságban még, természetesen igen messze innen, valamiben ami ott és akkor megfoghatatlan volt, s ami általában s ilyen, valamiben, ami megsemmisült. S amikor „haza”, „szabadság”, „otthon” vagy tudj’ isten, milyen elnevezéssel illetem, egyik sem odailleső, hol fellengzően hangzik, hol meg túlságosan személyesen, mert — s ez a legrosszabb benne — itt mindennek az amalgánjáról van szó, mint ahogy akkor kitetszett. Így aztán, mivel növekedésünket ismét a kinőtt gyermekcipőktől és gyermeki könnyektől kezdtük, elpusztult hazánknak egyenesen a boltozatáig ért a fejünk, úgy érintettük, mint valami szentséget.

Álltunk a fekete placcon, tekintetünkkel azt a sovány földet és rideg eget pásztázva, s úgy buktunk alá minden pillanatban emlékeink árjába, mint a fürdőzők a gyönyörűség és kétségbeesés örületében, vagy még mélyebbre, testünk és idegeink ősi, első rezdüléséig hatolva. És úgy is éltünk mindebben, egy-egy pillanatra végtelenül messze innen valóban —, hogy aztán túlságosan is hirtelen, miután ki tudja hányszor alámerültünk, ismét ott találjuk magunkat a fekete placc már-már absztrakt köreiből. A valóság pedig csak a fény egy morzsája vagy egy áttetsző-sötétben vetődő árnyék volt a lábunk előtt terpeszkedő tócsában. Fekete és gyémántfényű — talán így töményült bennünk ez az álldogálás, de tisztázni magamban sohasem tudtam. Ma sem tudom, pedig húsz év telt el azóta, hogy mi volt az a sorakozó igazából; a fogolyélet mellékes, lényegtelen velejárója, vagy pedig annak valóban alapvető szituációja. — Mert ez nem merül ki önmagában, nem emelkedik önálló és végső értelemmé, majd ennek révén tovább, valami mássá, hanem mindaz, amit magában foglal — ami nyomasztó, veszélyes, szomorú vagy rettenetes, nyomorúságos és félelmetes benne —, tovább él, szüntelenül ketyeg, mint a megbokrosodott óra, vagy pedig egy másik látomásban, egy másik képben folytatódik,

mely közvetlenül nyomában sarjad, és nem vezetvén sehová, szorosán összefügg vele.

Mint amilyen annak a táborőrségi altisztnek a járása, akit a franciák — nem valami jóízlésre vallóan — Merdalors-nak vagy csak Merde-nek becéztek (örökösen ezt a szót hajtogatta, mert nem is tellett többre francia tudományából). Középkorú, tömzsi test, rövid szárú német csizmába bújtatott lábak, no és az a valóban képtelen járása, amikor megindult onnan a vorlager tájékról — a tábornak abból a részéből, ahol a belépőket vagy az elbocsátottakat visszatartják, mint valami karantinban —, olyan volt, mintha gólyalábakon lépegetne a délutáni verőfényben, mely egyszerre sekély, alacsony lett, mintha lekaszálták, meghódították volna, kizárólag német tulajdon, külön fenntartva ennek a drágalátos, kurta testnek, külön fenntartva a németeknek. A tábor felé tartott hát, feszesen lépett be a drótkerítés meg a raktárbarakkok között, miközben jellegzetes mozdulattal, hanyag elégedettséggel gombolta be revolvertáskáját, mint a gyönyörrel lehajtott korsó sör után, mivel épp az imént, mintegy orgazmusban kielégülve, belelőtt az akkor érkezett első orosz fogolycsoportba, szerencsére, gyönyörűségében.

Vagy pedig az az ébredés a fűben, mindjárt ebéd után. Ernzen falu, Arbeitskommando 207, egy meleg júliusi nap délutánján a Schleder család házának udvarán. Olyan, akár az álom: váratlan és csodálatos. Amikor fölserkentem, úgy éreztem, hogy lefoszlott rólam minden teher, amit addig hordoztam, s én, akár a hajós, aki eltávolodott a súlyos szárazföldtől, de amely a szemhatáron van még, kifutván magam is a szabad terekre, megláttam hirtelen az én szárazföldemet, melyen annyira messze voltam önmagamtól. Kimondhatatlanul könnyűnek éreztem magam, és noha élveztem a helyzetet, tudtam, hogy mindez furcsa. Már az is, ahogy elaludtam, nem is tudom, mikor.

Kikanalaztam a tányérból mindennapi, sóba-vízbe krumplimat, és kimentem az udvarra. Nem a ház elé, ahol — valójában az utcán — a külső házi munkák nagy része zajlott. Minden délután ott csíráztam az elvermelt krumplit, ölbe raktam a télire készített tűzfát, és innen jártam be minden reggel egyenesen az istállóba, hogy kisöpörjek, kicseréljem az almot és levakarjam a teheneket, vagy a pajtába szénát kazlazni, ezt a valamikor idillikus, száraz fű-

vet, tele bogánccsal, szúrós törmelékekkel és porral, mely fojt és lerakódik az ember bőrére. Nem a ház elé mentem tehát, hanem mögéje, az udvarba. Így van ez errefelé, nemigen törődnek az udvarral, s így volt Schlederéknél is. Az idős, gyermektelen házaspár elhagyatott udvara tiszta volt és nem taposta senki. A szekér, melybe a teheneket fogtuk be, a kézi kocsi meg a többi mezőgazdasági felszerelés szintén az utca felől állt, ott, azon a kiteglázott térségen a ház előtt, mely nem nevezhető udvarnak, mert nincs kerítése, úgyhogy bárki átjárhat rajta. Nem az, mert rendszerint még egy asztalt is kitesznek ide, a tejeskannákat és csupa olyan holmit, melynek egyébként a házban a helye.

Az udvar pedig üresen áll, és mintha nem is volna rá szükség. A pázsit olyan, hogy nem lehet szebb, s akkor puha és meleg is volt. A háznak azok a nem használt ablakai néznek rá, melyekbe — szándékosan-e vagy véletlenül, vagy tán mert így esett leginkább kézre — mindenféle furá dolgokat raknak: régi dobozok hevernek ott, egy repedt üvegű, poros petróleumlámpa, szalmakalap, egy fél tehénszarv — egyszóval, kacattár. Az udvar félreeső részében deszkaklozet is van, de nem használják, mert az idevaló falusi nép az istállóban végzi szükségét. Az udvar másik felében, s annak végéig, valami dombféle lábáig, gyümölcsös van, de az is régi telepítés, és úgy látszik, érintetlen. — Egy szó, mint száz, olyan hely volt, melyet ritkán tapod emberi láb, olyan hely, melyet én, bárhol akadtam is rá, mindig menedékemnek éreztem: vereségeim fájdalmában, melyből annyi kijutott különösen ifjú éveimben, legjobban egy-egy ilyen zugban pihentem meg, mely annyira gazdag valami kifejezetten és csakis emberiben, másrészt ahol olyan jólesően nincs jelen az ember.

Akkor is, amikor így felébredtem, vagy felébresztettek, ennek az éber távollétnek a pillanatát, éppúgy, mint azt a módot, ahogyan és ahol elaludtam, e hely barátságos védelmének köszönhettem. A helynek, melyet csupán egy könnyű és egyszerű érintés révén egyenesen testileg éreztem. Minden más létezés azonban kívül volt rajtam; mint a szétszedett, kizsigerelt óraszerkezet, ott hevert szerteszét körülöttem az alacsony fűben, melyen az ébredésnek abban az illanó pillanatában egyedül voltam, miközben felemeltem előbb a fejem, majd a testem is utána emelkedvén, megálltam és olyannak éreztem ezt a mozdulatot, mint amikor az összetekeredett kigyó emelkedik fel fektéből. Volt valami erősen szabad vagy erősen kimért az ébredésnek abban a pillanatában, lényem, mely

különben annyira nyugtalan, és amelyet annyi minden emészt, valami erőteljes autonómiát, bizonyos önállóságot kapott, ami már abban is megnyilatkozott, ahogyan a körülöttem levő dolgokat néztem. Mindazt, ami mintha belőlem hullott volna ki a fűre: a napsütéses kora délutánt, délidő volt még, a világnak ezt az özönét a maga leltárával, s aztán még a fölém hajló Schleder apót, akinek keze, miután megérintett, puhán megállt a levegőben. Megnyilatkozott, mondom, már abban is, ahogyan láttam mindezeket a dolgokat, és egy olyan módon, melyet mindig igazi boldogságnak és a dolgok megítélésének éreztem. Valahogy megéreztem, milyen értéket képviselnek számomra és abban a pillanatban: láttam, mennyit érnek, mit tartalmaznak, mi az értelmük, azt, ami különben olyan kimondhatatlan teherként súlyosodott rám és annyira meghatározott engem. De most, abban a tűnő percben — még hozzá azért, mert láttam őket —, könnyedén, emelt fővel mentem el mellettük, nem nyomasztott már semmi, szinte meztelennek éreztem magam.

Láttam magamat, amint leereszkedem a fűre, nem azért, hogy aludjam, hanem csak megpihenjek egy kicsit. Néhány óras mezei munka állt mögöttem, reggel óta. Minden napom egyformán istállópucolással, tehénvakarással kezdődött, aztán reggeli előtt még krumplit törtem a disznóknak, s csak utána mentünk ki a mezőre szénaforgatni hármásban. Elég szabályos rendekben hevert, de félig vizes, súlyos volt, és én, három hónapja lévén táborban s csak három-négy napja Schleder anyó nem sokkal jobb kosztján, gyöngécske voltam, ráadásul nem is szoktam hozzá a mezei munkához, nem szoktam meg a levegőt, a hegyeket, a mozgást, persze, hogy lemaradtam. Pedig hogy birkóztam a villával, de az öregasszony néma, dühös tekintetével is, a csupa tűz, lobogás öregasszonnyal, akit keserű harag emésztett, hogy le-lemaradok, nem értek a munkához, mert nem vagyok paraszt, mint a többi fogoly a faluban, hanem „tanító”, és hogy mint ilyen, épp hozzájuk kerültem. Hozzá éppen, aki habzsolná a munkát, ha lehetne, s aki keveset és bőjtösen szeret kosztolni, ámbár másképp beszélt:

— Du musst essen, du musst stark werden, damit du gut arbeiten kannst! — hajtogatta, majd teli szájjal dicsérte, milyen szorgalmas, gyors és ügyes volt francia elődöm, akinek a helyére jöttem.

S így, elvetve a gondját annak, amit az ebéd cezúraként kettévágott, betértem a ház mögé, magam sem tudom, miért. Érzékelve

azt a csendet, összetörten és ösztönösen, mint a kimerült állat, magától értetődő egyszerűséggel a fűbe ereszkedtem, miközben a déli nap kellemesen melengetett. Mi sem természetesebb: lám, most leülök, s nem kell vigyázni a ruhámra, a fűre vagy a helyre —, s amíg magam alá hajtvam a lábom, lassan leereszkedtem, éreztem, hogy számomra és az én világom szempontjából minden ilyen tekintet most teljességgel mellékes, sőt nem is létezik. S amikor már a földön ültem, egy pillanatnyi habozás nélkül, úgy, mintha mindjárt ezt akartam volna — úgy éppen, mintha ezzel, magamnak és magamban, valamiféle igazságnak nem is még egy fátylát kívántam fellebbenteni, nem is csak egy fokkal lejjebb ereszkedni, hanem egészen le, megértve azonban, hogy ily módon csak egy új, de számomra egyetlen igazi s ezért jótékony realitás talajára lépek — nekiálltam hát, nem is túlságosan sietve, de igen határozottan, hogy megvackoljak ott a földön. Összegömbölyödtem, arcomat a kezemre hajtottam, és elaludtam, mit sem törődve azzal, hogy a fejem a földön fekszik.

Így láttam magam ébredéskor, így, ahogy a földön fekszem, mint a kígyó, s olyként egyenesedem is föl. Mind a lefekvés, mind a felkelés értelme pedig, és az egyetlen dolog, amit még fáradt izmaimon kívül akkor nyiladozó öntudatomban magammal emeltem, az nem más volt, mint éppen annak megértése, hogy a föld és én leszámoltunk egymással. Már semmi sem választott el egymástól, semmiféle tisztázatlan kérdés nem volt közöttünk, és megszűnt mindenféle tartózkodás. Úgy éreztem, hogy akár a madár, a hanka vagy a gyík, én is a föld egy teremtménye lettem.

Mindabból, ami körülvett, nem tartozik itt hozzám tökéletesen semmi; semmi ebből a mögöttem emelkedő, egyemeletes kőházból, a termő gyümölcsösökből, az errefelé vezető ösvényből. Semmi ebből az egész faluból, mely elég érdekesen és festőien, valami tavacska, tocsogó vagy halastó köré települt. Néhány nappal korábban, egy délelőtt jártam arra, amikor egy nagy földesúri birtok portáján szétosztottak bennüket, hogy ki, hová, s akkor kerültem én Schleder apóhoz. Miközben maga előtt terelgetett hazafelé, a hirtelen kitáruló halastó fölött egyszer csak — mintha örökös tanyája lenne ott — fölcsilingelt a kovácsüllő szép, ezüstös hangja. Honnan is jött, túlhan valahonnan. Tűnő, röpké pillanat volt ez, de őrjítő. Hiszen ez a sűrű kalapácsolás, mint a kovácsszerszám általában, ugyanígy cseng a Bosut lusta, selymes vize felett is! (Akkor még nem tudtam, hogy holdkóros kételyeim között egyszer az is fel-

merül majd, hogy mit kezdjek azzal a rengeteg élménnyel, melyből az élet épül, úgy, mint a ház, épület, amit elkezdenek és — logikus — be is kell fejezni, és amelyben azt, ami megépült, nem lehet újból építeni és ismételni. Ami viszont kívül van rajtunk, az igen, az ismétlődhet, és visszatér velünk oda, ahonnan elindultunk; de ez csalóka tünemény, mert többé nem az, ami volt, és mi sem vagyunk azok, amik voltunk. De micsoda akkor, és mik vagyunk mi?)

Mindez, láttam, nem adatott meg nekem, s nincs is semmi közöm hozzá. A faluhoz, mondtam, azzal a különös vízfelülettel, melyben sötéten, elmosódottan, falak, tetők vagy dúslombú fák tükröződtek; a sok baromfival, jószággal és szekereivel, melyek annyira betöltik élettel, erővel és ősi nyugalommal a világ minden falvát; övényeinek és utainak szép csokrával, melyek ki tudja, hová vezetnek a kertek, szántóföldek, rétek és a felhők között. Azzal az épülettel, ahol parancsnokságunk, az Arbeitskommando 207 székel, kissé tovább a falutól, abban az egyemeletes épületben, mely miben sem különbözött a többitől, és amelynek szobáiban minden foglyokkal dolgoztató parasztcsalád ágyat tartozott állítani rabszolgájának. Jómagam is itt aludtam, a Schlederék ágyában, oda bújtam be esténként a tarka cihás tollduyha alá, miután a ház előtt a pumpás kútnál, nagy fröcskölés közben tetőtől-talpig lemosakodtam, mint a többiek is valamennyien, majd elalvás előtt egy percre még elővettem a Scott *Ivanhoe*-ját francia fordításban, szép kis fehér kötésű Nelson kiadásban, melyet az előttem járt franciák csoportjából hagyott vagy felejtett itt valaki az ablakdeszkán; ezt, és még néhány könyvet, nem is tudom, milyeneket úgyszintén néhány pár, istállótrágyával kívül-belül jócskán elpiszkított, jellegzetes francia sabot-t.

Nem volt az enyém az a darab dűlőút sem a foglyok szállásától Schlederékig. Tízperces út, pontosan kelet—nyugat irányban a mezőségen át, s úgy jártam rajta, egyedül, megszabadulva tábortól, őrségtől, mint akinek leverték láncát, mentem előre, egyenesen a lobogó nap felé. S olybá tűnt mindannyiszor, hogy ez nem a mostani, hanem egy másik, ugyancsak német pillanat, fájón feltoluló emlék, vagy öt évvel korábbi, a Tegernsee körüli rét emléke, a fenyvesé, melyből őzek dugták ki fejüket, és nagy bajor vendéglők nap sütötte homlokzata szűrődött elő.

Semmi sem volt az enyém abból, amit ébredéskor ismét megpillantottam: egyik sem törődött velem, s nem is vehettem semmi

hasznukat; olyan jelenség ez, melyet nemcsak a világ közvetlen érzékelésének pillanatában, hanem későbbi, mélyebb, gondolatibb feldolgozásakor is igen nehezen vagy egyáltalán nem figyelünk meg, s csak közvetve vagyunk tudatában, akkor is igen megbízhatatlanul. Talán azért, mert ez a jelenség szemléletünk tengelyében van, és mintegy vázát képezi: azt a bizonyos társadalmi elemet, helyzetünket valamely embercsoportban, közösségben, társadalomban; a szociológia vagy a politikai gazdaságtan kategóriáját. S éppen ez az, ami abban a szent pillanatban oly töményen, kézzel foghatóan, és — talán furcsa, mert nem érzelmi terminussal jelölt dolgokról van szó — annyira fájdalmasan megvilágosodott előttem. Különben, én semmiféle terminussal nem illetem, mert nem is volt rá szüksége annak az áramlásnak, melyet felismertem. Olyan ez, mint az élet minden más, tipikusan és szervesen hozzátartozó jelensége, meghatározhatatlan valami, az a bizonyos lényeg, mely szuggesztíven, de minden indulat nélkül kitárulkozik mind az öt érzékszervünknek, a dolgok velejárója, ám választóvize is. Mint valami különleges lencsén át, egyszerre világossá vált, hogy mindaz, ami itt van, volt, vagy lesz, nem az enyém, hanem valahol messze rajtam kívül, fölöttem van, és végeredményben ellenem is. Mégpedig azért, mert az együgyű, de úgy látszik egyedül helyes, paraszti megfogalmazás szerint, rabszolga voltam.

S azért, mert rabszolga voltam, mindenem, amire csak ránéztem és minden szándékolt dolgomban, akárcsak Szent Veronika kendőjén a Krisztus-arc és a sebek, fájdalmasan átható tekintetem előtt az emberek és a dolgok koordináta-rendszerének képe rajzolódott ki, és én, szememen és arcomon érezve perzselő érintésüket, láttam, hol a helyem közöttük. Valahol középuton állat és ember között. Pontosan így. Schleder anyó néma haragja, meg örökös prédikációi az evésről, melyre sehogy sem került sor, és nem is kerülhetett, egyszerűen, mert nem volt mit; felsülései vendégszerelésem a paraszti munkában és ebben az eldugott kis faluban, meg ami ezzel járt —, mindez komikus lehetne, mint ahogy az is, de éppen ezzel a nevetséges, durva, parlagi, istálló, együgyű fizimiskájával, már-már véresen és tragikusan, meg is bélyegzett ugyanakkor. Néma, tehetetlen iszonyt szült: hogy itt és ebben az állat és az ember között vagyok.

BORBÉLY János fordítása